

ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ І НАУКИ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ
ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ
ОСВІТИ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

Інклюзія дітей з домінуючою правою півкулею головного мозку

Навчання ліворуких дітей

Черкаси
2012

Момоток Т.П. Інклюзія дітей з домінуючою правою півкулею головного мозку / Навчання ліворуких дітей. - Черкаси: ОПОПП, 2012.- 24 с.

УПОРЯДНИК:

Т.П. Момоток, методист Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників

РЕЦЕНЗЕНТИ:

І.П.Колісник, завідувач кафедри психокорекційної педагогіки, кандидат педагогічних наук, доцент;

Т.К.Андрющенко, завідувач кафедри освітнього менеджменту та педагогічних інновацій Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників;

І. Руденко, викладач кафедри психології Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників

Методичний посібник «Інклюзія дітей з домінуючою правою півкулею головного мозку» присвячено розкриттю методів роботи з ліворукими дітьми в загальноосвітніх закладах і важливості їх дотримання при організації навчальної діяльності дитини з домінуючою правою півкулею і цілком може забезпечити реалізацію Статті 6 Закону України «Про освіту». Зміст посібника відповідає умовам навчання в сучасній школі. З огляду на те, що потреба у викладеній в посібнику інформації дійсно існує, тема методичного посібника є надзвичайно актуальною.

Затверджено на засіданні Вченої ради інституту.

Протокол № 1 від 28.02.2012 року

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I	5
ПІДГОТОВЧІ ЕТАПИ РОБОТИ З ДИТИНОЮ З ДОМІНУЮЧОЮ ПРАВОЮ ПІВКУЛЕЮ.....	5
Природа ліворукості: теорії і гіпотези	5
Визначення ліворукості	6
РОЗДІЛ II	9
НАСЛІДКИ ПЕРЕНАВЧАННЯ ЛІВОРУКОЇ ДИТИНИ І ПІДГОТОВКА ЇЇ ДО ШКОЛИ.....	9
Наслідки перенавчання ліворукості дитини.....	9
Підготовка ліворукості дитини до школи	10
РОЗДІЛ III.....	13
ПОДОЛАННЯ ТРУДНОЩІВ, ЩО СУПРОВОДЖУЮТЬ ЛІВОРУКУ ДИТИНУ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ У ШКОЛІ.....	13
Рекомендації щодо особливостей роботи з ліворукими дітьми	13
Важливість послідовності навчання.....	17
Дзеркальне начертання графем	18
Подолання труднощів при навчанні читанню	18
ВИСНОВКИ.....	20
ЛІТЕРАТУРА.....	23

ВСТУП

Турбує той факт, що по за увагою залишається забезпечення права на якісну освіту дітей з домінуючою правою півкулею, оскільки всі шкільні програми зорієнтовано на розвиток логіко-знакових компонентів мислення (тобто на розвиток дітей з домінуючою лівою півкулею). Це засвідчує, що шкільна програма не дає можливості повністю реалізувати потенціал ліворукої дитині, оскільки домінування правої півкулі головного мозку потребує особливого підходу у навчанні. Враховуючи, що **Статтею 6 Закону України «Про освіту»** передбачено **рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку**, вважаємо за необхідне дати роз'яснення педагогам, які навчають дітей з домінуючою правою півкулею щодо особливостей роботи з даною категорією дітей.

У першому розділі проаналізовано чинники походження ліворуконості у дітей. У другій частині описано практичні завдання щодо підготовки дитини-шульги до школи і проаналізовано наслідки процесу переучування ліворукої дитини в праворуку. У третьому розділі проаналізовано складнощі, що виникають у ліворуких дітей під час навчання у школі та розкрито особливості спеціалізації півкуль головного мозку. Висновки чіткі й вичерпні. Під час створення даного було опрацьовано достатню кількість першоджерел, у тому числі й останніх публікацій з досліджуваного питання.

Посібник буде корисним учителям-мовникам, учителям початкової ланки освіти, корекційним педагогам, вихователям ДНЗ, вихователям інтернатних закладів та батькам ліворуких дітей. Роботу може бути рекомендовано до друку.

РОЗДІЛ I

ПІДГОТОВЧІ ЕТАПИ РОБОТИ З ДИТИНОЮ З ДОМІНУЮЧОЮ ПРАВОЮ ПІВКУЛЕЮ

Природа ліворукості: теорії і гіпотези

Спроби пояснити ліворукість мають довгу історію. Вже в давнину люди знали, що серед них є ліворукі, але не вважали це порушенням. Перше письмове свідчення про ліворукість ми знаходимо у Біблії, в Книзі Суддів Ізраїлевих. У війську Веніаміна "з усього народу цього було сімсот чоловік відбірних, які були лівші, і всі ці, кидаючи з праці камені у волос, не кидали мимо", тобто, ліворукі були спритними, влучними, умілими війнами.

Теорії і гіпотези походження ліворукості можна розділити на 2 групи:

- дія середовища на розвиток дитини до і після народження;
- різні генетичні варіанти.

Частіше зустрічається генетична ліворукість. До теперішнього часу точно не відомі механізми передачі цієї ознаки, але встановлено, що ліворукість в 10-12 разів частіше зустрічається в сім'ї, в якій шульгою є один з батьків. У генетичних ліворуких не може бути ніяких порушень в розвитку, це вважається індивідуальною своєрідністю.

Компенсаторна ліворукість пов'язана з певним ураженням мозку, частіше за його лівою півкулею. Оскільки діяльність правої руки в основному регулюється лівою півкулею, то у разі будь-якої травми, хвороби на ранньому етапі розвитку дитини відповідні функції може узяти на себе права півкуля. Таким чином ліва рука стає ведучою, тобто активнішою при виконанні побутових дій, при письмі. У дитини з порушенням діяльності однієї з півкуль головного мозку майже напевно спостерігатимуться відхилення в розвитку мовлення, моторики. Але ліворукість - не причина порушень, а наслідок.

Окремо слід розглядати псевдоліворукість. До певного віку (4-5 років) у дитини формується одна з півкуль як домінуюча по відношенню до цієї руки. Але така особливість мозку, як пренатальна або перинатальна недостатність стоволових утворень мозку, призводить до атипії психічного розвитку, яка, у свою чергу не дає сформуватися ні межпівкульній взаємодії, ні спеціалізації півкуль. Таким чином, у дітей з атипією психічного розвитку не формується домінуючість правої або лівої півкуль по відношенню до руки. Тоді спостерігається псевдоліворукість або, що зустрічається частіше, приблизно рівне використання обох рук.

Окрім вищезазначеного, можливий розвиток у дітей, так званої, "прихованої ліворукості", тобто зміна домінуючої півкулі. Момент зміни є критичним періодом, коли основні функції ЦНС рівномірно розподілені між півкулями, після чого вже починає домінувати права півкуля. Таких людей умовно називають "психічними" або "прихованими" шульгами - їх ознака ліворукості не пов'язана з домінуванням лівої руки.

Останніми роками багато дослідників схилиються до того, що в основі ліворукості лежить комплексне поєднання патологічних, генетичних і соціальних чинників.

Визначення ліворукості

Визначати провідну руку доцільно в 4 - 5 років, оскільки, починаючи з 16 - 20 тижнів і до 2-х років у дитини відбуваються хвилеподібні зміни "рукості". З 2-х до 4-х років руки практично рівноцінно і однаково активні, причому велика частина дій здійснюється обома руками. І тільки у віці 4 - 5 років дитина віддає перевагу певній руці.

Але існують певні ознаки переважання однієї з рук в діяльності, які можна уловити вже в ранньому віці. Сила, з якою дитина стискає кулачок правої руки майбутнього правші більше, ніж лівої руки вже у віці 17 тижнів. Трохи пізніше він довше утримуватиме в правій руці брязкальце. Прогноз майбутньої ліворукості або праворукості дає, так званий, тонічний шийний синдром. До 4 тижнів дитина, лежачи на спині, приймає характерну позу, що називається позою "фехтувальника". Якщо велику частину часу голова малюка повернена управо, права рука і нога випрямлені, а ліва кінцівка зігнута, то, найімовірніше, малюк буде правшею. Переважання лівого повороту голови і одночасно зігнутих правих кінцівок дає можливість прогнозувати ліворукість.

Пропоную вашій увазі декілька тестів на визначення "рукості" дитини.

"Переплетення пальців".

Запропонуйте дитині скласти руки в замок. Тест виконується швидко без підготовки. Вважається, що у праворуких згори лягає великий палець правої руки, а у ліворуких - лівий.

"Поза Наполеона".

Скласти руки на рівні грудей. Прийнято вважати, що у правші права кисть лежить згори на лівому передпліччі.

"Одночасна дія обох рук".

Малювання круга, квадрата, трикутника. Рухи, що виконуються провідною рукою, можуть бути повільнішими, але точнішими. Лінії фігур, намальовані провідною рукою, - чіткіші, рівніші, менше виражений тремор, кути не згладжені, точки з'єднання не розходяться (бажано виконувати це завдання із закритими очима, тоді є можливість чіткіше виділити порушення форми, пропорцій фігури, яка малюється не провідною рукою).

Цікавими є тестові завдання, розроблені М. Г. Князевою і В. Ю. Вильдавським. Вони підібрані з урахуванням способів маніпулювання, властивих дітям дошкільного віку. Для того, щоб результати тестування були об'єктивними, постарайтеся дотримуватися наступних рекомендацій:

- краще, щоб дитина не знала, що ви щось перевіряєте, тому запропонуєте їй позайматися або пограти;
- це має бути гра за правилами: дорослий повинен сидіти строго навпроти дитини, а усі пристосування, посібники, предмети слід класти перед дитиною на середину столу, на рівній відстані від правої і лівої руки.

Завдання 1.

Малювання. Покладіть перед дитиною аркуш паперу і олівець. Запропонуйте їй намалювати те, що вона хоче. Не квапте її. Після того, як дитина закінчить малюнок, попросіть її намалювати те ж саме іншою рукою.

У цьому завданні треба порівняти якість виконання малюнків.

У всіх завданнях, приведених нижче, провідною рукою слід вважати ту, яка виконує активніші дії.

Завдання 2.

Відкривання невеликої коробочки. Дитині пропонується декілька коробочок, щоб повторення дій виключило випадковість в оцінці цього теста. Завдання: "Знайди фігуру в одній з коробочок". Ведучою вважається та рука, яка відкриває і закриває коробочки. Можна використати сірникові коробки, пенали з рахунковими паличками.

Завдання 3.

Побудувати колодязь з паличок. Спочатку з паличок будується 4-кутник, а потім викладаються 2 і 3 ряди.

Завдання 4.

Гра в м'яч. Потрібний тенісний м'яч, який можна кидати і ловити однією рукою. М'яч кладеться перед дитиною, і дорослий просить кинути йому м'яч. Завдання треба повторити кілька разів. Можна попросити кинути м'яч, наприклад в кошик, відерце.

Завдання 5.

Вирізування ножицями по контуру. Можна використати будь-яку листівку. Врахуйте, що активнішою може бути і та рука, якою дитина тримає ножиці, і та, якою вона тримає листівку (ножиці можуть бути нерухомі, а листівку дитина повертатиме, полегшуючи процес вирізування). Ви можете отримати невірний результат, якщо форма і розмір ножиців не відповідають руці дитини.

Це завдання можна замінити розкладанням карток лото. Усі картки (10 - 15) дитина повинна узяти в одну руку, а іншою (це, як правило, провідна рука) розкладати картки. Картки стопкою треба покласти строго на середину столу перед дитиною і тільки після цього ще раз сформулювати завдання: "Візьми усі картки в одну руку, а іншою розклади їх перед собою".

Завдання 6.

Нанизування гудзиків, намистин на голку з ниткою, або шнурок.

Завдання 7.

Виконання обертальних рухів. Запропонувати відкрити декілька флаконів, баночок (2 - 3 шт.) з кришками, що загвинчують.

Завдання 8.

Розв'язування вузликів(заздалегідь нещільно зав'яжіть декілька вузликів з шнурка середньої товщини). Ведучою вважається та рука, яка розв'язує вузол.

Завдання 9.

Побудувати з кубиків будинок, тощо. Ведучою є рука, яка бере, укладає і поправляє кубики.

Проаналізуйте результати.

Якщо завдання 2 - 9 дитина виконує лівою рукою, а 1 (малювання) - правою рукою, то це означає, що побутові дії дитина краще виконує лівою рукою, а графічні завдання - правою. В цьому випадку, вибираючи руку для письма, слід врахувати перевагу правої при виконанні графічних навичок.

Дослідження французьких учених показали, що в 90% випадків "графічні шульги" виявляються і побутовими шульгами. Таке ж співвідношення і у праворуких. Але є діти-амбідекстри і в побутових, і в графічних навичках. Така різноманітність варіантів утворює складнощі при виборі руки для письма:

1. *Яскраво виражені побутові лівші, але графічні амбідекстри, тобто такі, що однаково добре пишуть і малюють правою і лівою рукою.* Зазвичай, ці діти ліворуки, але удома або в дитячому садочку їх перенавчали з раннього дитинства, при малюванні заохочували роботу правою рукою. У цих дітей процес навчання письму піде легше, якщо вони писатимуть лівою рукою, хоча якість може бути незадовільною.

2. *Яскраво виражені побутові правші, але пишуть і малюють лівою рукою або однаково лівою і правою.* Причиною використання при письмі або малюванні не правої, а лівої руки, може бути травма правої руки, порушення її моторних функцій. В цьому випадку доцільно учити дитину писати правою рукою.

Якщо попередніх завдань недостатньо для того, щоб визначити, якою рукою діє дитина активніше і вправніше, то слід скористатися додатковими завданнями. Їх автор – французька дослідниця М. Озьяс.

1. Почистити взуття щіткою.
2. Вставити стержень в отвір намистини, гудзика.
3. Намотати нитку на катушку.
4. Перелити воду з однієї посудини в іншу.
5. Потрапити голкою в невелику точку (можна зробити мішень або використати гру "Дартс").
6. Відгвинтити гайку рукою (ключем). Можна використати деталі металевого конструктора.
7. Скласти дрібні деталі у вузький циліндр.
8. Проколоти 5 – 6 дірочок в аркуші паперу голкою, шпилькою.
9. Стерти гумкою задалегідь намальований малюнок.
10. Затягнути нитку в голку.
11. Струсити з себе смітинки, пил.
12. Крапнути з піпетки у вузький отвір пляшки.
13. Дістати намистинку ложкою із склянки.
14. Подзвонити в дзвоник.
15. Випити воду із склянки.
16. Закрити/відкрити застібку-блискавку.

У тих випадках, коли визначити провідну руку важко, зверніть увагу на завдання 3, 4, 6, 12-16. Ці дії незвичні, не натреновані і дозволяють об'єктивніше оцінити перевагу однієї руки над іншою.

РОЗДІЛ II

НАСЛІДКИ ПЕРЕНАВЧАННЯ ЛІВОРУКОЇ ДИТИНИ І ПІДГОТОВКА ЇЇ ДО ШКОЛИ

Наслідки перенавчання ліворукої дитини

У жодному разі не можна займатися перенавчанням дитини-шульги на виконання дій правою рукою, оскільки довільна зміна провідної руки призводить до грубого втручання в щонайтонші механізми мозку. Наслідки такого втручання неможливо проконтролювати. Чинник перенавчання (декстрастресс) є по суті високоспецифічним психогенним чинником для виникнення неврозів ліворуких дітей.

Види і прояви неврозів різноманітні:

1. Астенічний невроз.

Симптоми цього виду неврозу проявляються в наступному: підвищена стомлюваність, виснаження нервової системи, різке зниження працездатності. Фізично діти активно можуть працювати тільки на перших двох уроках, а потім пробудити їх увагу дуже важко, але в них виникає рухова розгальмованість. Виконання домашніх завдань, зазвичай, затягується, а результати бувають незадовільними. З особливими труднощами виконуються письмові завдання.

Почерк нестійкий (букви різної величини, різного нахилу, не дотримується рядків, багато додаткових штрихів, виправлень).

У хлопчиків і дівчаток невроз, як правило, проявляється по-різному. Хлопчикам властиві розгальмованість, непосидючість, рухове занепокоєння. Дівчаткам характерним є знижений тон настрою, млявість, плаксивість.

2. Невроз нав'язливих станів.

Цей вид неврозу проявляється в сім'ях, де батьки тривожно становляться до ліворукості і вважають, що вона може послужити перешкодою в подальшому житті. Якщо батьки примушують дітей виконувати усі дії правою рукою, ті, зазвичай, слухаються і стараються, хоч це погано виходить. Батьки дуже часто бачать в цьому неслухняність, каприз, упертість і карають. У таких дітей з'являється тривожне очікування невдачі, а надалі - нав'язливі думки про свою неповноцінність.

Таких дітей досить часто турбують шкільні страхи перед невдачами, перед письмовими роботами.

3. Невротичний енурез.

У більшості випадків відзначається тільки нічний енурез, але він може проявлятися і вдень. Енурез викликає відчуття провини, страх перед покаранням. Ще більше знижується працездатність, дитина не може зосередитися.

4. Невротичні тики.

До тиків відносять: моргання очима, облизування губ, зморщування лоба, сіпання носом. Такі явища рідко викликають хвилювання і занепокоєння батьків. Учителі найчастіше приймають це за кривляння, дурощі. А дитина не

контролює ці рухи. Тики безпосередньо не пов'язані з виконанням завдань правою рукою, але посилюються, коли дитина втомлюється, нервує.

5. Істеричні неврози.

Прояви цього виду неврозу дуже різноманітні: від істеричної сліпоти до психомоторних припадків. При істеричній сліпоті діти скаржаться, що не бачать зошитів. Перед виходом до школи у дитини може початися блювота. При психомоторних припадках діти з гучним плачем падають навznak, безладно б'ють себе по руках і ногах.

Враховуючи все вищезазначене, можна зробити висновок, що в жодному разі не можна примушувати ліворуку дитину виконувати дії не лівою, а правою рукою. Переученого шульгу можна виявити за наступною симптоматикою:

- порушення сну;
- порушення апетиту;
- головний біль;
- болі в животі, блювота;
- страхи;
- енурез;
- заїкання;
- нав'язливі рухи;
- підвищена збудливість, дратівливість;
- заколисування в транспорті;
- підвищена чутливість до жару, духоти, запахів;
- рухове занепокоєння;
- млявість;
- загальмованість.

Підготовка ліворукої дитини до школи

Для ліворуких дітей потрібні заняття з розвитку дії співдружності обох рук. Бажано, щоб дитина відвідувала басейн, баскетбол, заняття великим тенісом.

Дуже корисними будуть заняття ліпленням, виконання плетіння, вишивання. При занятті малюванням важливо використати елементи декоративного малювання, аплікації, в основі яких лежить чергування і ряд елементів. Можна запропонувати складання візерунків на поверхні (картон, пляшка, банка), що обмазана пластиліном, прикрашаючи їх насінням овочів, фруктів.

Важливим елементом заняття при підготовці ліворуких дітей до школи є зорові диктанти, для яких використовуються геометричні фігури, трафарети. Проводяться диктанти таким чином:

- а) дитина розглядає ряд фігур або зображень;
- б) перераховує їх кілька разів, запам'ятовуючи послідовність;
- в) зразок закривається, і дитина по пам'яті відтворює цей ряд;
- г) зразок відкривається і перевіряється правильність виконання.

Слід пам'ятати, що при перерахунку предметів необхідно стежити за ліво - правостороннім напрямом ряду.

Перше, чому учать в школі - це писати і читати. Слід приділити якомога більше уваги навчанню дитини читанню і письму. Але при навчанні дитини-шульги треба, передусім, спиратися на образне мислення. Букви, які він бачить уперше, можуть стати для нього живими картинками, що хвилюють його уяву і легко запам'ятовуються.

Так він без жодних зусиль засвоїть алфавіт, а потім швидко складатиме з вивчених букв цілі речення. Наприклад, букву "Х" можна представити, як людину, що йде, "Ф" - як окуляри тощо.

Якщо під час заняття ви помітили, що дитина пише зоровими буквами, то для попередження такої проблеми, як оптична дисграфія рекомендуємо наступні вправи:

- прописати цілий рядок однією буквою і декілька букв серед них прописати дзеркально, потім попросити дитину знайти правильно написану букву;
- "забути" дописати будь-який елемент букви і запропонувати дитині самостійно відновити букву.

Коли дитина навчиться писати, швидше за все, ви побачите, що написані нею букви мають лівий нахил або не мають нахилу взагалі. Не варто намагатися примушувати дитину-шульгу писати обов'язково з нахилом. Йому це буде дуже важко зробити. Також не слід вимагати від дитини безвідривного письма.

Ліворукі діти мають труднощі при спілкуванні з книгою. Зазвичай, труднощі у формуванні навичок читання бачать в порушенні зорово-просторового сприйняття, зорової пам'яті. Поєднання порушень зорово-просторового сприйняття і зорово-моторної координації провокує труднощі оволодіння навичками читання і письма.

Визначити рівень зорово-моторних координацій дуже просто. Дитина, у якої зорово-моторні координації не порушені, як правило, до 6 років може точно скопіювати круг, трикутник та інші геометричні фігури.

Виявити порушення зорово-просторового сприйняття теж неважко. Досить дати дитині лист і олівець і попросити її представити себе таким, що сидить за кермом автомобіля. Малюк на ваше прохання креслитиме маршрут, який Ви йому говорите. Листок з накресленими лініями підкаже, в чому помилки його сприйняття.

Не усі діти виявляють зацікавленість книгами, але картинки, зазвичай, захоплюють дитину. І, вибираючи для нього книгу, треба потурбуватися не про те, наскільки йому буде цікавий сюжет, а про те, щоб в цій книжці були такі картинки, які допомогли вашому малюкові захопитися зображенням і на ваше прохання розповісти про те, що намальовано на книжкових сторінках.

Пам'ятайте: якщо ви займаєтеся з дитиною не при денному світлі, то світло повинне падати ліворуч. Лівіші завжди рекомендується ставити настільну лампу праворуч від себе. А якщо ви з дитиною не пишете, а читаете книгу, то в

цьому випадку важливо пам'ятати про одну особливість лівшей : вони гірше сприймають те, що розташовано зліва від них. Тому, показуючи книжку з картинками, розташуйте її правіше від дитини.

Дано декілька порад по проведенню заняття з дитиною-лівшею.

1. Форма заняття може бути різною: міні-уроки 10-20 хвилин залежно від віку, ігрові елементи.

2. Між заняттям потрібна перерва в 5 хвилин.

3. Починати і закінчувати заняття треба завданнями, з якими діти справляються легко.

4. Не поспішайте переходити до наступного виду завдань, поки не виконане попереднє.

Але навіть займаючись з дитиною, ви маєте бути готові до того, що у сина або дочки виникнуть проблеми в школі. Обов'язково поговорите з передбачуваним учителем(класним керівником) дитини, адже від відношення до вашої дитини залежатиме дуже багато що. Так треба заздалегідь оцінити і тактовність учителя, і його ставлення до лівшів як таких. Якщо ви не змогли порозумітися з учителем, то краще перевести дитину в інший клас.

РОЗДІЛ ІІІ

ПОДОЛАННЯ ТРУДНОЩІВ, ЩО СУПРОВОДЖУЮТЬ ЛІВОРУКУ ДИТИНУ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ У ШКОЛІ

Рекомендації щодо особливостей роботи з ліворукими дітьми

Найбільші труднощі при оволодінні програмою з рідної мови МАЮТЬ ліворуку діти. І відмова від перенавчання ліворукої дитини не знімає великого комплексу проблем, що виникають в процесі його навчання в школі, швидше, ставить цілий ряд інших, не менш важливих. Практично ліворуку дитину у нас учать так само, як праворуку, і саме тому в школі нерідко наполягають на перенавчанні. Ліворуких навчають по тих же методиках, що і праворуких. Між тим, функціональні особливості ліворуких дітей (такі, як труднощі здійснення зорово-моторних координацій, порушення просторового сприйняття, підвищена стомлюваність і понижена працездатність, тривожність і збудливість) не можуть не викликати цілий ряд шкільних труднощів. Але якими б не були труднощі, найчастіше це труднощі навчання письму (рідше - письму і читанню разом).

Працюючи на початку століття з дітьми, що мають труднощі навчання, лікар Сэмюел Ортон звернув увагу на те, що серед них часто зустрічаються лівші і діти з нестабільною перевагою руки. Ортон помітив також, що у багатьох ліворуких дітей домінує праве око (вони дивляться правим оком в мікроскоп, в дірочку тощо). На підставі цих спостережень Ортон припустив, що причиною труднощів в навчанні читанню є неповна домінантність лівої півкулі. Роботи С. Ортона викликали жвавий інтерес в науковому і медичному середовищі у вивченні дислексії як прояві специфічних труднощів навчання, не пов'язаних із затримками розвитку або емоційно мотивованою сферою.

Чисельні дослідження показали, що ситуація не така проста, як це здавалося на початку століття. Так, домінування правої руки і лівого ока було виявлене у багатьох здорових дітей, що успішно навчаються. Безліч ліворуких дітей і амбідекстрів також мають прекрасні здібності. Сучасні спроби визначити особливості півкульної спеціалізації з мовленнєвих питань у дислексиків (у дітей з труднощами навчання читанню) дали суперечливі результати. Так, виявилось, що мовленнєві центри у більшості ліворуких дітей розташовані в лівій півкулі, як і в нормі.

Проте, зорово-просторові функції, як показала Сандра Уайтелсон, виконує не лише права, але і ліва півкуля. Причому, зорово-просторові завдання можуть добре виконуватися дітьми з труднощами читання. Передбачається, що саме недостатня спеціалізація лівої півкулі, тобто виконання нею і мовленнєвих функцій, і зорово-просторових функцій, призводить до труднощів навчання письму і читанню.

Виявлена С. Уайтелсон особливість спеціалізації півкуль головного мозку характерна головним чином для хлопців-дислексиків. Це узгоджується з даними про те, що серед дислексиків хлопчиків приблизно в 10 разів більше,

ніж дівчаток. Втім, якщо проаналізувати кількість хлопчиків і дівчаток, що мають інші труднощі навчання, то виявляється, що дівчаток з труднощами навчання значно менше, ніж хлопчиків. Цікаво, що дислексія поширюється тільки на звукобуквенне письмо.

Коли європейських дітей з шкільними труднощами навчали читати китайські ієрогліфи, вони успішно справлялися із завданням.

Українська письмова мова в основі має звукобуквенний аналіз, і комплекс труднощів, пов'язаний із звукобуквеним аналізом, дуже характерний для ліворуких дітей. Ліворукі діти - не однорідна група, тобто у різних дітей з домінуючою правою півкулею можуть бути різними і прояви труднощів, і ті заходи корекції, які їм потрібні.

Зупинемося на загальних положеннях умов письма (посадка, положення зошита, спосіб тримання ручки).

1. Передусім, треба врахувати, що і правонахилений, і лівонахилений тип письма практично неможливий для ліворукої дитини, оскільки при письмі він буде робочою рукою загороджувати собі лінію листа. Доцільніше, якщо при правосторонньому нахилі зошита ліворука дитина писатиме прямо, не загороджуючи собі лінію рядка і дотримуючись правильної посадки при письмі. Посадка при письмі ліворукої дитини стандартна, але трохи вперед висунене не праве, а ліве плече. Положення зошита при цьому може бути різним.

Ми рекомендуємо повернути зошит або аркуш паперу так, щоб верхній правий кут лежав з нахилом управо, а верхній лівий кут розташовувався навпроти грудей.

2. Категорично протипоказано вимагати від ліворукої дитини безвідривного начертання графем при письмі! Треба із самого початку створити умови, щоб дитина не відчувала незручності, невпевненості, вибрала для себе той варіант написання, зв'язаного або незв'язаного, який більшою мірою відповідає її здібностям і можливостям. Траєкторія руху руки при написанні букв, як показує досвід, може бути самою різною і не відповідати тій, якій учать.

При письмі ліворукі діти частіше виконують овали зліва направо і зверху вниз. У них більше обривів, менше зв'язність. З'єднуються букви, як правило, короткими прямими лініями.

3. Неправильний спосіб тримання ручки часто створює багато додаткових труднощів при навчанні написанню. Особливої уваги вимагають ліворукі діти, які тримають при письмі ручку або олівець над рядком, при цьому рука знаходиться в так званому інвертованому положенні і зігнута у вигляді гачка. На думку деяких учених, подібне положення ручки при письмі дає інформацію про те, яка півкуля контролює мовні і мовні функції у дитини.

Вважається, що інвертоване положення ручки свідчить про те, що мовленнєві функції дитини контролюються лівою півкулею (так само, як і у праворуких дітей).

Але існує і ще одна думка, прямо протилежна: інвертоване положення ручки не відбиває особливості діяльності півкуль кори головного мозку, а показує невідповідність методики можливостям дитини. Останніми роками, особливо в тих випадках, коли вимога безвідривності при письмі дотримується неухильно, дуже часто і ліворукі, і праворукі учні тримають ручку інвертовано.

Це природна реакція дітей, яким важко координувати одночасне пересування руки уздовж рядка і складну траєкторію рухів при виконанні кожної букви при безвідривному письмі.

Дитина вимушена або сильно змінити позу при письмі (буквально лягти, висунувши сильно вперед плече), або тримати ручку майже перпендикулярно рядку, що можливо тільки при інвертованому її положенні. Таке положення ручки необхідно виправляти, оскільки воно викликає дуже сильну м'язову напругу у праворукої дитини, але не слід настоювати на виправленні положення ручки у ліворукого.

Дисграфічні помилки на письмі ліворуких дітей:

- виражені порушення почерку, тремор
- неправильне зображення букв (оптичні помилки: п-т, л-м, н-к, х-ж тощо), спотворення їх конфігурації
- спотворення співвідношення частин, дзеркальне написання.

У ліворуких дітей набагато частіше, ніж у праворуких, відзначається увесь комплекс труднощів. Ліворуких дітей відрізняє повільніший темп письма. Взагалі, навчання письму - процес не лише тривалий (навички письма формуються лише до 9-10 років), але і надзвичайно багатокomпонентний. На початковому етапі (букварний період) майже уся увага дитини зосереджена на тому, як писати той або інший елемент, букву.

При навчанні письму, особливо у букварний період, необхідно враховувати і труднощі зорово-просторового орієнтування, недостатньої диференціації окремих просторових ознак контура букв. Спеціальні дослідження показують, що значна частина ліворуких дітей має недостатній розвиток моторних функцій і зорово-моторної координації, а також недоліки просторового сприйняття і зорової пам'яті.

Як ці труднощі позначаються при вивченні букв?

Ліворука дитина насили і тільки після багатьох спроб розуміє, що вона повинна написати і як вона повинна це зробити, учень немов не бачить рядків, відводячи букву за верхній і нижній рядок. Він може плутати не лише праву і ліву сторони букви, але навіть верх і низ. Особливо важко дітям виділити точку початку руху і вибрати правильну траєкторію. Для того, щоб зняти ці труднощі, потрібне спеціальне тренування просторово-зорового сприйняття, зорової пам'яті.

Для розвитку зорового сприйняття можуть бути використані і різні модифікації завдань, розроблених польською дослідницею Барбарою Закревською, наприклад, такі:

1. Копіювання різних фігур і їх поєднань.
2. Відтворення їх по пам'яті, розрізнення фігур серед інших.

3. Порівняй фігури з моделлю; закраси фломастерами різного кольору вказані сторони фігур.

4. Намалюй квадрат.

- постав точку посередині згори над квадратом;
- постав точку посередині знизу під квадратом;
- постав точку справа посередині;
- постав точку ліворуч посередині.

Якщо все виконано правильно, ускладнюємо завдання:

- з'єднай точки над квадратом і під квадратом прямою лінією;
- з'єднай точки справа і ліворуч прямою лінією.

Якщо завдання виконане без помилок, то просимо дитину з'єднати точки так, щоб вийшли трикутники. Потім пропонуємо їх порахувати:

- Скільки всього трикутників вийшло? (можна зафарбувати їх різним кольором, можна позначити цифрами).

- Скільки вийшло квадратів?

Спершу можна узяти аркуш паперу в клітину, а потім використати нелінійований папір.

Ось ще аналогічне завдання:

5. Намалюй прямокутник і постав точки:

- в правому верхньому кутку;
- в лівому верхньому кутку;
- в середині верхньої сторони;
- в середині нижньої сторони;
- з'єднай ці точки прямими лініями.

Порахуй, скільки вийшло трикутників, прямокутників; заштрихуй їх різним кольором.

За умови правильного виконання вправи продовжуємо завдання:

- познач хрестиком нижній правий кут і нижній лівий кут;
- з'єднай хрестики з точкою на середині верхньої сторони прямокутника.

Порахуй, скільки тепер прямокутників і трикутників. Заштрихуй їх різним кольором.

Виконуючи ці завдання, вирішується відразу декількох корекційних завдань:

- а) дитина вчиться цілеспрямовано працювати;
- б) тренує зорове сприйняття;
- в) тренує руку (штрихування);
- г) рахує;
- д) згадує геометричні фігури;
- е) закріплює поняття "верх", "низ", "справа", "ліворуч" тощо.

Звертаємо ще раз вашу увагу на те, що при навчанні письму ліворукою дитини, особливо такої, що має відхилення в розвитку моторики і зорово-просторового сприйняття, особливу увагу слід приділити вербальному (словесному) опису руху, а також уточненню дій, по ходу їх - виділенню основних елементів, точки початку руху і напрямку руху.

Для того, щоб таке пояснення було ефективним, слід вести його, повторюючи кілька разів з одночасним показом або виконанням дії самим учнем. Це дозволить уникнути помилок у виконанні рухів, які легко закріплюються в процесі формування навички, але практично не піддаються перенавчанню.

Важливість послідовності навчання

Спочатку Ви пояснюєте, як виконуються дії (написання букви), з яких елементів буква складається, як елементи пов'язані між собою, де починається рух, де закінчується, яка його траєкторія. Пояснення повинне підкріплюватися показом картинок, карток, виконанням елементів на папері.

На наступному етапі не слід ще давати учню самостійно виконувати дію, спочатку попросіть його "покерувати" вашими рухами: "Починай тут, веди сюди, повертай... закінчуй". За даними психологів, дитина, не обтяжена власними діями, невмінням, незручністю, краще фіксує свою увагу на складових руху (тут важливо все: як тримається ручка, як лежить рука, як вона пересувається по рядку, чи утримується правильна поза і тільки потім - як виконується буква).

Самостійне виконання дії повинне йти під Вашим контролем і при підказці, але ця підказка повинна бути мінімальною, краще, якщо учень керуватиме своїми діями так, як він керував чужими. Спочатку він робитиме це вголос, але у міру формування навички це словесне керівництво виконуватиметься подумки.

На виконанні дії не закінчуються етапи навчання. Ще один важливий елемент - аналіз виконаного. Звичайно, потрібний і аналіз того, як виконувалася дія (це досить просто здійснити, якщо є відеомагнітофон). Якщо дитина може об'єктивно оцінити, що і де не так, значить, попередні етапи проведено правильно, якщо ні, все слід почати спочатку.

Важливим елементом аналізу букви має бути визначення траєкторії руху, точки початку руху. При вивченні кожного елемента, кожної букви не можна примушувати дитину шукати траєкторію руху, не можна діяти по інструкції "роби, як я", за принципом механічного копіювання.

Слід не лише пояснити, "де починати, куди весті, де закінчити", але і повторити цю інструкцію (можливо, і не раз) так, щоб дитина змогла сама собі продиктувати, що робити: позначити точки початку руху (опорні точки), розібрати, з яких частин (елементів) складається буква, виділити кожен елемент, визначити точку початку руху і траєкторію руху.

У міру вивчення букв можна зробити картки для кожної букви, заголовної і рядкової, і покласти їх під скло на письмовому столі або наклеїти на лист ватману і зробити свого роду таблицю "Як писати букви". В усякому разі, така таблиця має бути увесь час перед очима.

Дзеркальне начертання графем

Нерідко дзеркальне письмо вважається індикатором ліворукості, мабуть, тому, що у ліворуких воно дійсно часто зустрічається. Проте не завжди дзеркальне письмо - ознака ліворукості. Деякі дослідники навіть вважають, що у віці 3-7 років дзеркальне письмо у дітей із слабкістю зорово-просторової орієнтації є закономірним етапом оволодіння навичкою.

Що таке дзеркальне письмо? Фактично це дзеркальне відображення рухів правої руки. При цьому дзеркальність не лише не усвідомлюється в ході руху, але дзеркально написаний текст читається без особливих зусиль, немов він написаний правильно. Іноді дзеркально пишуться тільки деякі букви, іноді слова і фрази.

У ліворуких дітей відзначається і дзеркальне малювання. Особливо чітко це проявляється при копіюванні однієї або декількох фігур. Частина фігури або самі фігури міняються місцями: праві - наліво, ліві - направо. А дитина при цьому може не усвідомлювати, що він неправильно малює.

Важливо постійно пам'ятати про те, що письмо і почерк є своєрідним індикатором стану нервової системи дитини. Цікаво, що при погіршенні функціонального стану, при стомленні у нестійких праворуких, як і у ліворуких, "раптом" може знову з'явитися дзеркальне письмо. Дзеркальне письмо найчастіше з'являється у перенавчених ліворуких дітей, причому здатність писати дзеркально може зберігатися на все життя.

Подолання труднощів при навчанні читанню

Труднощі шульги при навчанні читанню також можуть бути пов'язані з порушеннями просторового сприйняття або дзеркальним сприйняттям. Це можуть бути:

- перестановки букв місцями і навіть дзеркальне читання тексту;
- можуть бути заміни букв близькими по конфігурації;
- "перескоки" через рядок і тому подібні порушення.

Прояви помилок або порушень просторової відмінності можуть бути різними, наприклад, діти часто плутають розташування предметів на парті, і прохання покласти зошит ліворуч або книгу правіше виконують навпаки.

Особливий комплекс труднощів при навчанні письму і читанню відзначається у тих ліворуких дітей, у яких є те або інше порушення в діяльності лівої півкулі. Річ у тому, що сучасна методика навчання письму в початковій школі спирається на усю систему мовленнєвого розвитку дитини, а не тільки на певні правила і орфографічні уміння. При цьому навички письма розглядаються як складова частина мовленнєвих умінь і мовленнєвого розвитку в цілому.

Процес оволодіння навичками письма має складну психофізіологічну структуру і включає слуховий аналіз, артикуляцію, формування і збереження зорово-рухового образу кожного графічного елемента (букви), а також складні механізми координації і регуляції рухів.

При цьому в процесі оволодіння навичками діти повинні уміти засвоїти поняття про букви - графічні знаки, за допомогою яких звучна мова фіксується на папері, засвоїти різне зображення однієї і тієї ж букви в різних варіантах (друкарських, письмових, великих, маленьких), повинні навчитися правильно диференціювати звуки мовлення, безпомилково дізнаватися і правильно записувати, співвідносити їх із звуками.

Паралельно йде формування і орфографічних навичок. На жаль, поки ні психологія, ні фізіологія, ні педагогіка не мають в розпорядженні даних про те, яка з ланок цієї складної структури має вирішальне значення при навчанні, але, проте, ясно, що "випадання" будь-якого з них утрудняє формування навичок.

Ось чому будь-яка дисфункція будь-якої зони кори головного мозку, і особливо лівої мовленнєвої півкулі може стати причиною комплексних труднощів, коли разом з чисто технічними (моторними) труднощами буде ускладнений і звукобуквений аналіз. На початковому етапі навчання ці утруднення ще невеликі, але вже до кінця першого півріччя у дітей з подібними утрудненнями відзначаються пропуски і заміни букв, перестановки, недописування і інші порушення письма.

У ліворукої дитини можуть бути свої, суто індивідуальні труднощі, свої ускладнення в процесі навчання. Не завжди вона зможе впоратися з ними сама, найчастіше їй потрібні будуть ваша підтримка і допомога.

ВИСНОВКИ

Необхідно пам'ятати, що у дитини-шульги в багатьох випадках спостерігаються затримки і диспропорції формування вищих психічних функцій. Докази високого інтелекту дітей з домінуючою правою півкулею досить часто спрацьовують проти них же самих, оскільки рішення задач ліворуким дітям приходиться інтуїтивно, вони не в змозі швидко пояснити учителю послідовність своїх дій у вирішенні завдання. Доволі часто переучених ліворуких дітей помилково відносять до дітей-логопатів, а ще частіше – до таких, що нездатні оволодіти точними науками.

Педагоги повинні знати, що мислення дитини-шульги є інтуїтивним і емоційним. Під час занять з ліворукими дітьми педагог повинен враховувати певні особливості, що властиві дітям з домінуючою правою півкулею: краще сприйняття інтонації, емоційної окраски, успішне вирішення зорових завдань, тривале зберігання вражень від побаченого тощо. Ліворуким дітям не підходить навчання з постійним повторенням. Наочні матеріали мають бути яскравими. Науковий текст ліворука дитина сприймає важче, ніж художній. Читання завдання викликає труднощі в розумінні його сенсу. Шульга завжди міркує від цілого до конкретного, а відповідно, спочатку він повинен уявити ситуацію, а потім послідовно вирішувати задачу.

Під час роботи з ліворукими дітьми слід використовувати словесні стимули (вербальні). Невербальні (схеми, модулі тощо) шульгам важко зрозуміти. Вони краще справляються з зорово-просторовими завданнями. При постановці техніки письма слід враховувати, що шульгам незручний як лівонахильний, так і правонахильний спосіб начертання графем. Такі діти частіше зображують овали зліва направо і зверху вниз. Їх письмо має більше розривів, літери з'єднуються короткими прямими лініями. Для навчання письму ліворуких дітей існують спеціальні прописи, які слід використовувати під час навчання дітей з домінуючою правою півкулею в початковій школі. Також радимо забезпечити дитину спеціальними ручками, лінійками, ножицями та іншим обладнанням для навчання, розрахованим на ліворуких дітей.

З метою полегшення навчальної діяльності дитини-шульги слід враховувати такий вагомий фактор, як ведуче око. Визначити, яке саме око в дитини є ведучим радимо за наступною методикою: запропонуйте дитині витягнути перед собою руку і скласти великий та вказівний пальці в кільце та крізь це кільце зосередити погляд на певній точці (наприклад, дверна ручка) так, щоб цей предмет опинився всередині кола, що дитина склала із пальців.

Потім попросіть дитину закривати по черзі ліве, праве очі. При закритті одного з очей предмет «зміститься» в сторону із кола. Те око, яким дитина продовжуватиме бачити предмет в колі, і буде провідним. Парту слід розташовувати таким чином, щоб інформаційне поле співпадало з провідним оком (тобто, якщо ведуче око ліве – дошка повинна бути розташована зліва від дитини). Світло повинне падати з правої сторони на робоче місце дитини-шульги. Відповідно, слід потурбуватися про додаткове штучне освітлення парти.

У роботі з ліворукими дітьми рекомендовано розвивати співдружні дії обох рук, тобто, виконувати такі види діяльності, при яких будуть задіяні однаково як ліва так і права рука. Наприклад, ігри з м'ячем, плавання, ліпка, плетіння макраме тощо.

Відмічено, що діти з домінуючою правою півкулею часто зазнають труднощів у визначенні де ліво, а де право, з якої сторони треба починати писати у зошиті. У такому випадку рекомендуємо використовувати маркування. Його функцію може виконувати яскравий браслет на лівій руці, червона полоса з лівого краю сторінки. Також шульги можуть плутати верх і низ, внаслідок чого починатимуть писати знизу сторінки, або зсередини. В даному разі рекомендуємо використання маркування у вигляді червоної лінії на верхньому краю сторінки. З метою профілактики та корекції даних відхилень рекомендовані заняття мозаїкою – викладання узорів зверху зліва: починаємо викладати зверху з лівого краю, наступний ряд – під попереднім і теж обов'язково лише з лівого боку. Аналогічно – викладання кубиків, пазлів тощо, але з обов'язковою умовою чіткої послідовності: зліва направо і кожний ряд під попереднім. Можна запропонувати дитині скласти розповідь за декількома малюнками, додержуючись ліво-правостороннього напрямку.

Слід відмітити, що шульга потребує значно більшого часу, ніж звичайний учень, для виконання завдань зі списування тексту. Такі труднощі у ліворуких дітей пов'язані з тим, що в даному виді діяльності необхідно розвинути в дитини з домінуючою правою півкулею навички швидкого і чіткого мікроорієнтування, оскільки списування тексту являє собою одночасне вирішення декількох задач: знаходження потрібного елемента для списування в поєднанні з вибудовуванням ряду цих елементів. Відсутність у дитини вищезазначених навичок призводить до зростання кількості помилок.

Під час навчання ліворукої дитини роботи з підручником слід використовувати те ж маркування, що й при навчанні письму. При читанні шульги часто гублять рядок і напрямок читання. Ліворука дитина може раптово почати читати з середини сторінки і у зворотньому напрямку. З метою фіксації погляду дитини на потрібному рядку і з метою відкривання кожного одного

наступного складу в слові, який необхідно в даний момент читати, рекомендуємо за допоміжний засіб в навчанні читанню використовувати широку закладку. На перших етапах навчання ліворукої дитини роботи з підручником всі вищезазначені маніпуляції з закладкою проводить учитель. Коли напрямок читання зліва направо у дитини автоматизується, її привчають самостійно використовувати закладку для автоматизації читання зверху вниз.

Корекційні заняття з дітьми з домінуючою правою півкулею повинні мати за мету розвиток зорово-моторної координації, точності просторового сприйняття, зорової пам'яті, наочно-образного мислення, здібностей до цілісної переробки інформації, розвиток моторики, фонематичного слуху, мовлення і тривати від 5 до 20 хвилин, що обумовлено індивідуальними особливостями кожної дитини. Під час проведення занять слід враховувати, що ліворукі діти, як і всі діти з особливими потребами, мають підвищену втомлюваність і потребують більше часу на відпочинок. Відсутність повноцінного відпочинку негативно вплине на психіку учня.

Слід пам'ятати, що педагог має турбуватися про збереження здоров'я ввіреної йому дитини, а отже, в жодному разі не можна займатися переучуванням ліворуких дітей в праворуких, оскільки це призводить до виникнення неврозів, заїкування, агресивності і замкненості тощо, що є проявом внутрішнього конфлікту і негативно впливає на загальний та мовленнєвий розвиток дитини. У випадку, коли ви помітили вищезазначені прояви у вашого учня, необхідно поради батькам терміново звернутися за порадою до лікаря-психоневролога. Лікар призначить необхідне лікування і дасть необхідні рекомендації. Однак, без допомоги батьків і вчителя, без спільної та узгодженої роботи змінити ситуацію неможливо. І тільки правильний вибір тактики спільної допомоги дитині з домінуючою правою півкулею визначить успіх всіх заходів.

ЛІТЕРАТУРА

1. А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ, Н.І. Тоцька, І.М. Уздиган. Сучасна українська мова. - Вид. 2-ге, перероб., доп. -К.: Вища шк., 1997;
2. Богуш А.М. Речевая подготовка детей к школе. -К.: Радянська школа. 1984
3. Бондаренко А. Где прячутся ошибки. – М., 1999.
4. Гвоздев А.Н Вопросы изучения детской речи. -М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961.-471с.
5. Данілавічюте Е.А. Порушення письма у учнів II-IV класів з дитячим церебральним паралічем та шляхи їх корекції. Автореферат, к-та пед. Наук 13.00.03 / Інститут дефектології АПН У країни -К. 1997.-24с.
6. Жинкин Н.И. Механизмы речи. -М., 1958
7. Жукова Н.С. Мастюкова Е.М., Филичева Т.Б. Преодоление задержки речевого развития у дошкольников. М.:-Просвещение, 1973. -222с.
8. Закожурникова М.Л., Костенко Ф.Д., Рождественский И.С., Матвеева А.Н. Русский язык 1,2,3 классы. –М., 1996.
9. Карлек К.К. Некоторые теоретические вопросы сравнительного анализа нарушений чтения и письма у учащихся /Учитель - дефектолог: проблемы подготовки/ Под.ред.В.А.Лапшина. -М.-МГПИ им. Ленина,1988.-С.73-83.
10. Левина Р.Е. Принципы анализа нарушений у детей //Труды второй научной сессии дефектологии. -М., 1959. -С. 166-173.
11. Львов М.Р., Горецкий В.Г., Сосновская О.В. Методика преподавания русского языка в начальных классах. –М., 2000.
12. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка. –М., 1988.
13. Пономарів О. Стилїстика сучасної української мови. - К.: Либідь, 1993;
14. Прохорова Е.В. Трудности у младших школьников на уроках письма // Начальная школа. - №5. - 1999.
15. С.І. Дорошенко. Методика викладання української мови. - Вид. 2-ге, перероб., доп. - К.: Вища шк., 1992.
16. Собонович Е.Ф. Нарушения речевого развития у детей и пути их коррекции. -Киев: ИЗМН, 1995. -С.203.
17. Собонович Е.Ф. Психолингвистическая структура речевой деятельности и механизмы ее формирования. -К.: ИЗМН, 1997. -44с.
18. Собонович С.Ф., Готченко О.М. Природа фонетичних помилок у письмових роботах розумово відсталих учнів. //Питання дефектології. - Вип.12. -1978. -С. 109-116.
19. Хорошилова Е.И. Характеристика специфических ошибок письма младших школьников // Начальная школа. - №7. - 2001.
20. Цыновникова Ю.Л. Автоматизация навыка письма на этапе первичного усвоения буквенных знаков // Начальная школа. - №7.- 2001

Видання підготовлено до друку та віддруковано
редакційно-видавничим відділом ЧОПОПП
Зам. № 1212 Тираж 100 пр.
18003, Черкаси, вул. Бидгощська, 38/1